

Bethlen Gábor és a vallási türelem

Ismerve ezt a kort, a címet akár ellentmondásosnak is lehet tekinteni. Bethlen Gábor uralkodását szinte teljesen kitöltötte a harmincéves háború, aktívan vett részt benne, mégpedig a protestáns szövetség oldalán, és aki ismeri a harmincéves háború mindennapjait, az jól tudja, hogy akkor épp nem volt divat toleránsnak lenni. A korabeli gyakorlatot megcáfolva, Bethlen Gábor mégis toleráns volt nemcsak a római katolikus egyház, hanem a különféle más felekezetek, sőt kisebb vallási csoportosulások irányában is. Erre kötelezte őt az erdélyi gyakorlat és a józan ész.

1. Az erdélyi gyakorlat

A legendás erdélyi toleranciáról már számtalan különféle rangú és rendű írás jelent meg. Ezek közül talán Benda Kálmán ragadta meg a legjobban az erdélyi tolerancia jellegét (*Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, 1994). Ismerteti a 16–17. század viszonyulását a tolerancia gondolatához, és bemutatja az európai országok toleranciagyakorlatát is. Utal többek között az 1555. évi augsburgi vallásbékére, amely igen sajátos megoldást hozott a felmerülő vallási kérdések rendezésére: minden ország, tartomány, szabad város választhatott a két vallás között, de egyetlen kormányzati egységen belül csak egy egyház, vagy a katolikus, vagy a lutheránus létezhetett, a másik pedig megtűrt állapotba került. Ez minden volt, csak vallási türelem nem, mindazonáltal kétségtelen, hogy valamiféle megoldást kínált a helyzetre. Száz esztendőnek kellett eltelnie, míg az angol parlament 1653-ban végre kimondta a keresztyén egyházak egyenjogúságát, viszont ebből kizárták az unitáriusokat. Ez sem volt a vallási türelem netovábbja.

Erdélyben egészen más volt a helyzet. Itt már több évszázada együtt élt a magyar, székely és szász nemzet, és a közös élettér megosztása bizonyos toleranciát feltételezett. Ezt a képet még a román népesség is színezte. A 16. században másfajta rétegződés is megjelent a társadalmi együttélés terén: több felekezet is létrejött a reformáció eredményeként. A nemzetiségi együttélés mellett valamilyen formában ezt is rendezni kellett, amelyet az országgyűlések meg is tettek. E rendezés eredményeként született meg a legendás erdélyi tolerancia, amelyről azóta is hosszú dicshimnuszokat zengnek, bizonyos

szempontból joggal. Benda Kálmánnak abban igaza van, hogy az 1568. évi tordai országgyűlés a világon elsőnek mondta ki a katolikus, evangélikus, református és unitárius felekezetek egyenjogúságát, még akkor is, ha a törvénycikk név szerint nem említi meg ezeket a felekezeteket; és a vallási szabadság jelentőségét csak emeli az, hogy ugyanekkor Európában gondolni sem lehetett erre. Ám annak ellenére, hogy ez igen jelentős előrelépés volt, még igen távol állt a teljes vallási toleranciától. Ugyanis ami egyesek számára a vallásos gyakorlat engedélyezését jelentette, az mások számára valamiképpen mégis annak korlátozása lett. Persze a 16. századon nem lehet számonkérni a 21. század vallási türelmét.

El lehet még gondolkodni Benda Kálmán azon megállapításán is, hogy 1568 után már nincs államvallás. Ugyanis ha végignézünk az erdélyi fejedelmek során, lépten-nyomon találkozunk azzal, hogy a saját vallásuk valamiféle formában mégiscsak előnyt élvez a többihez képest, és János Zsigmondal kezdve csupán annyi a kérdés, hogy a többi felekezetet milyen mértékig különböztetik meg hátrányosan. Látható formában tényleg nincs államvallás, latens módon viszont számolni kell vele.

Erdély tehát nem tündérgert vagy elíziumi mező a vallási tolerancia szempontjából, és legkevésbé az idillikus bibliai kép színtere, ahol az oroszán békésen együtt él a kecskegidával. Itt a vallási toleranciának sokkal több köze van a realpolitikához, mint a bibliai és hitbéli meggyőződéshez vagy a ma divatos személyi szabadságjogokhoz. A türelmet tehát nem egy esetben a társadalmi és politikai kényszerhelyzet szülte. Olyan is volt.

2. A józan ész

A bevezetésben az mondtuk, hogy Bethlen Gábor toleranciáját a józan ész is diktálta. Ő a röviden felemlített erdélyi hagyományra alapozott. Ezt folytatva és életbe léptetve teremtette a felekezetek békés együttélését. Miért? Ezt diktálta a józan ész, vagyis a józan politikai megfontolás.

Egész fejedelemségét meghatározta a 17. század világháborújának is nevezett harmincéves háború, amely egyike volt Európa legpusztítóbb konfliktusainak, és ez a kontinens csaknem mindegyik országát érintette. Bár a háború alapszínezete vallási volt, és ezt a katolikusok, illetve a protestánsok ellentéte határozta meg, a Német-római Birodalmon belüli fő törésvonalai a megerősödére törekvő császári hatalom és az abszolutizmussal szembeszálló választófejedelmek között húzódtak, Európában pedig a Habsburgok és a Bourbon-dinasztia vetélkedtek a hegemoniáért. A háború jelentős anyagi

pusztulással és demográfiai veszteségekkel járt. Brandenburg és Pomeránia területének például 60–70%-a lett néptelenné. Becslések szerint 3–11 millió ember vesztette életét a háború folyamán.

Bethlen a protestáns felek oldalán vett részt a harmincéves háborúban, és éppen református vallása miatt döntött mellettük. Viszont részvétele és állásfoglalása nem eredményezett nála felekezeti radikalizálódást. Uralkodása alatt mindvégig toleráns maradt. Nyilvánvaló, hogy elsősorban a saját felekezetét támogatta, akárcsak más korabeli uralkodó, de ez nem járt azzal, hogy a többi felekezetet megvetette vagy üldözte volna. Már a Kolozsvárra összehívott fejedelmenválasztó országgyűlésen (1613. október 21.) esküt tett arra, hogy biztosítja a vallásszabadságot. Az 1618. évi királyválasztó országgyűléssel pedig kimondatta, hogy a római katolikus, evangélikus és helvét hitvallásúaknak következetesen és kölcsönösen kell szeretetet tanúsítaniuk a prédikátorok iránt, és egyik se sértse a másikat javaiban, jövedelmeiben és templomaiban, sem pedig személyében. Az 1620. május 31-én tartott országgyűléssel szintén olyan határozatot hozott, amely hűen tükrözi Bethlen Gábor vallási türelem jegyében folytatott egyházpolitikáját: ne legyen gyalázkodás a felekezetek között jószágvesztés és száműzetés terhe alatt. Hitvédőket nevezett ki, akik örködtek a felekezetek békéje fölé.

Bethlen korában az országgyűlések három vallási közösségtípust ismertek: a bevett, a megtűrt, a tiltott vallást.

Bethlen Gábor egyházpolitikájával nem foglalkoztak annyian, mint politikájával, mégis akad jó néhány szerző, aki figyelmet szentelt ennek is. Pokoly József elég alaposan végigkíséri az egyháztörténeti eseményeket, és szokása szerint ömlesztve, vagyis folyamszerűen beszéli el Bethlen korának eseményeit (*Az erdélyi református egyház története*, 1904). A *Magyarhoni protestáns egyház története* (1907), amely Zsilinszky Mihály neve alatt vált ismertté, de valójában Zsilinszky, Farkas József, Kovács Sándor és Pokoly József közös munkája, a szélesebb olvasóközönségnek készült. Bíró Sándor, Bucsei Mihály, Tóth Endre és Varga Zoltán rendszerezett egyháztörténete (*A magyar református egyház története*, 1949) csak a református egyház történetével foglalkozik, de kitér Bethlen Gábor egyházpolitikájára is. Barcza József, akinek kiváló írása két kiadást is megért (*Bethlen Gábor, a református fejedelem*, 1980; 1987), külön és tematikusan foglalkozik ezzel a kérdéssel. (Az alábbiakban az ő nyomán haladunk.) A nem református szerzők közül Karácsony Jánost, a nagyváradi püspöki líceum egyháztörténész tanárát kell megemlítenünk, illetve Bíró Vencel kolozsvári piarista szerzetes két munkáját: *Bethlen viszonya Pázmánnyal* (1914), *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus* (1929). Szántó Konrád hatalmas

egyház történetének második kötetében (*A katolikus egyház története*, 1987, 2. kiadás 1988) külön kiemeli Bethlen nagyvonalúságát a római katolikus egyház irányában. Bethlen valláspolitikájára nézve azonban Zsilinszky Mihály 1907-ben megjelent munkájában találhatjuk a leggazdagabb anyagot (*A magyarhoni protestáns egyház története*). Ebben sorra veszi az országgyűlések döntéseit és elemzi azoknak vallási kérdésekkel foglalkozó részeit.

3. Bethlen Gábor és a bevett vallások

Bethlen és az evangélikus egyház

Erdélyben többnyire a szászok egyháza volt evangélikus. A három nemzet uniójának megújítása és a négy bevett vallás szabadságának megerősítése az ágostai hitvallásúak önrendelkezési jogait is szavatolta, s ezt 1613. október 23-án külön is biztosította javaik zavartalan élvezésével. Bethlen Gábor megnövelte a szász püspök hatalmát, 1615-ben pedig megparancsolta a lelkészeknek és a világi hatóságoknak, hogy támogassák a szász püspök egyházlátogatását, és később a házassági ügyeket és a lelkészek fegyelmezését is az ő jogkörébe utalta. Rendelkezett, hogy a gyülekezetet váltó szász lelkészek ne élvezhessék jövedelmüket mindaddig, míg a püspöktől megerősítést nem kaptak. Szenczi Molnár Albert 1618-ban említi úti élményei között, hogy a szász székek lakói örülnek Bethlen uralkodásának. A gyulafehérvári akadémia alapításával egy időben ők is fejlesztették, új épületekkel bővítették segesvári iskolájukat, és az 1620-ban alkotott rendszabályukban gondoskodtak a teológia és a filozófia oktatásáról.

Bethlen Gábor egyik lényeges intézkedése volt a királyi Magyarország területén lévő evangélikus egyházkerületek megszervezése. Korábban csak egyházközségeik és egyházmegyéik voltak, akár csak hosszú ideig a tiszáninneri reformátusoknak. A püspöki intézményt az 1614 januárjában összeült szepesváraljai zsinat hozta létre az északnyugati és északkeleti térségben. Az adatok arról tanúskodnak, hogy az evangélikus iskolaügy is uralkodása idején lendült fel Észak-Magyarországon, különösen Eperjesen, Késmárkon, Lőcsén és Besztercebányán.

Bethlen és a katolikus egyház

Bíró Vencel piarista történész írja, hogy a 17. század elejére válságossá lett a római katolikus egyház helyzete. Az egész fejedelemség területén mindössze 40 pap szolgált, ezek közül 23-an Csík megyében. Míg a ferenceseknek

30 zárdájuk volt a reformáció előtt, most eggyel rendelkeztek, és a barátok száma ott is apadt. Bethlen uralkodásáig az országgyűlés többször is kitiltotta az 1579-ben bejött jezsuitákat. Uralkodása alatt viszont megváltozott a helyzet.

A fejedelem ragaszkodott a törvénybe foglalt többségi elvhez. Visszaadta a katolikusoknak a kolozsmonostori, a tövisi, a szilágysomlyói templomokat, és engedélyt adott arra, hogy templomot építsenek Székelyudvarhelyen. Katolikus templomok épülnek még Fenesen, Bácsón és Jegenyén. 1618. március 28-án Fejérdi Márton szepesi kanonok írja Pázmány Péternek, hogy Tamásfalva, Domokosfalva, Ikafalva katolikus hitre tért. 1618. május 2-án Fejérdi Márton szepesi apátkanonokot nevezi ki főesperessé és vikáriussá, tehát a trienti zsinat határozata értelmében püspöki jogkörrel kormányozhatta egyházmegyéjét. Kornis Zsigmond 1625. március 21-én írja Bethlen Istvánnak, hogy a fejedelem Nagyváradon is oltalmazza a katolikusokat a reformátusokkal szemben.

Bethlen Gábor tudta, hogy a jezsuiták az ellenreformáció élharcosai, de ebben a kérdésben sem általánosított. Voltak jezsuiták, akiket nagyra értékelt. Élükön Szini Istvánnal nemcsak behívta, hanem környezetében is tartotta, és éveken át az udvarból élelmezte őket. Bár az országgyűlés nem vonta vissza a jezsuitákat kitiltó törvényeket, ő mégsem alkalmazta azokat. A tudós képzettséget elismerő nagyvonalúságáról tanúskodik az is, hogy megengedte két jezsuita letelepedését Karánsebesen. Fogarason engedélyt adott egy jezsuitának, hogy házában missziót tartson, és később Gyulafehérváron iskolát indítson be, s ugyanezt tehette meg engedélyével két másik jezsuita Kolozsmonostoron. 1625-től Székelyudvarhelyen is lakhattak jezsuiták, és iskolát is működtettek.

Jellemző Bethlenre a nagyszombati jezsuiták iránt tanúsított viselkedés. 1621. július 30-án elfoglalta a várost. A jezsuiták a legrosszabbakra számítottak. Ő viszont szabad elvonulást engedélyezett nekik, sőt hármat közülük aranyos szekérrel vitetett magához, és bölcsen elbeszélgetett velük. Bethlent nem mondhatjuk felvilágosult racionalistának, de a jezsuiták iránt méltányosabb volt, mint a felvilágosodás korának katolikus fejedelmei, akik a 18. században sorra kiutasították őket birodalmukból.

Káldy György 1624-ben érkezett Erdélybe a király követével együtt. A fejedelem kitüntető szívélyességgel látta vendégül őket, s bár Káldy vitába szállt vele és megfeddte, ő mégis 100 arannyal járult hozzá a Káldy-féle Biblia kiadásához. Szini Istvánt és Káldy Györgyöt máskor is felkérte diplomáciai feladatok teljesítésére. Elismerte képzettségüket, és értékelté emberi nagyságukat.

Bethlen és az unitáriusok

Az unitáriusokat ez idő tájt egész Európában eretnekeként üldözték. Milotai Nyilas István jegyezte le, hogy az európai egyetemeken reformátusoknak kényszeredtek mondani magukat, nehogy megégessék őket. Bethlen országában viszont nem szenvedtek ilyen sérelmet. Alkotmányos jogaik voltak. A fejedelem nyomatékosan hangsúlyozta az 1614-ben kiadott rendeletében, hogy mindegyik egyház a saját előjáróságának van alárendelve, és egyik sem avatkozhat a másik belügyeibe. Veszteség inkább azzal érte az unitáriusokat, hogy Háromszéken végrehajtották az egyházak elkülönítését. Ezen a vegyes vidéken korábban az volt a gyakorlat, hogy a falvak vagy református lelkészt választottak és unitárius tanítót, vagy fordítva: unitárius lelkészt és református tanítót. Ezt a felemás helyzetet Keserői Dajka János püspök egyházlátogatása szüntette meg 1619 után, és ennek az lett a következménye, hogy a reformátusok száma több tucat református gyülekezettel nőtt.

Az unitáriusok megjelentethették énekeskönyveiket Bethlen uralkodása alatt, és kiadhatták Enyedi György Európa-szerte ismert könyvét a Szentháromság ellen (*Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet*. Kolozsvár 1598). Sőt – Pokoly József szerint – 1620-ban engedélyt kaptak Bethlen Istvántól a könyv terjesztésére is; és a fejedelmi bizalmasok, tanácsosok és diplomaták között szép számmal találunk unitáriusokat is.

4. Bethlen és a megtúrt vallásfelekezet

Bethlen és a görögkeleti egyház

Geleji Katona István úgy vélekedett, hogy a szentek és képek tiszteletén, illetve a Szentlélek származásán kívül alig lát eltérést az ortodox és a református hitvallás között, és hogy inkább csak a külső rendtartásban és ceremóniákban van a különbség. Nos velük kapcsolatosan a fejedelem 1615-ben gondoskodott az üres révi és a gyulafehérvári püspökségek betöltéséről. Olyan kötelességek, jogok és kiváltságok illették meg őket is, mint a többi egyházi főhatóságot: tartsanak egyházlátogatást, akadályozzák meg a szakadásokat, és vigyázzanak az erkölcsi tisztaságra. A falusi pópák Erdélyben is jobbagy-sorban éltek, ha jobbagycsaládból származtak. Báthori Gábortól 1609-ben kapták meg a szabad költözködés jogát, és ő mentesítette őket a földesúri szolgálat alól is. Bethlen ezeket a jogokat erősítette meg 1614-ben és 1624-ben. 1614. június 25-én külön román fiúiskolát alapított Gyulafehérváron, és

többször is intézkedett, hogy a jobbágyok gyermekei is szabadon tanulhassanak, sőt arról is gondoskodott, hogy Bibliájuk is legyen román nyelven, élete végén pedig kapcsolatba lépett Kiril Lucaris konstantinápolyi pátriárkával is.

5. Bethlen és a tiltott vallások

Bethlen és a szombatosok

A szombatosság a Szentháromság-tagadók tanításából nőtt ki a 16. század utolsó harmadában. Tagadták Krisztus istenségét, az Ószövetség alapján a szombatot ünnepelték a vasárnap helyett. Erdélyben Gerendi János és Eőssy András voltak nagy pártfogói. Ez a vallás nem tartozott az erdélyi bevett reliigiók sorába. Gyakorlása törvénybe ütközött. Az erdélyi országgyűlések 1595-ben és 1610-ben tiltották be gyakorlását, és az erre vonatkozó végzéseket az 1618. október 4–21. között tartott kolozsvári országgyűlés is megerősítette.

Bethlen Gábor bizonyára reálpolitikai megfontolásból tiltotta be a szombatosok vallásgyakorlását, tekintettel arra, hogy mind az unitarizmust, mind a szombatosságot eretnekségnek tartották Európában, és nem kockáztathatta a háborús idők alatti elszigetelődést. Ha ezt nem tette volna meg, a nyugat-európai szövetséges hatalmak megkérdőjelezték volna megbízhatóságát. A besztercei országgyűlés (1622) megismételte a tiltó végzést, és ez arra utal, hogy a korábbi nem érvényesítették, noha Keserűi Dajka János püspök megbízást kapott végrehajtására. A fennmaradt szombatos irodalmi termékekből ítélve a szombatosság virágkorát élte Bethlen Gábor uralkodása alatt. Kohn Sámuel *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Pécsi Simon főkancellár életére és munkáira* (Budapest, 1890) című munkája énekeskönyvekről, sőt egy olyan szombatos dogmatikáról is beszél, amelyet Eőssy András és köre írt, köztük a kiválóan képzett Péchi Simon is, aki Eőssy András fogadott fia volt. Csak sajnálni lehet, hogy ez utóbbi sem maradt fenn. Bethlen Gábor ugyan elfogatja Péchi Simont (1621), és börtönbe vetteti, de ennek nem a szombatosság az oka, hanem az általa elkövetett árulás.

Bethlen és az anabaptisták

Az anabaptisták mozgalma Zwingli egyik tanítványától, Conradus Grebel-től indult el. Miután Zürichben üldözni kezdték őket, Németországba menekültek, és központjuk Münster városa lett. Az üldöztetést itt sem kerülhették el. (Thomas Müntzert ki is végezték 1525-ben.) Miután a birodalmi

gyűlés halálbüntetést mondott ki rájuk (1529), továbbvándoroltak a Németalföldre. Elvetették a gyermekkeresztiséget, társadalmi téren vagyonszövetséget próbáltak megvalósítani az egyenlőség és a testvériség jegyében.

Az anabaptisták csoportjai már az 1540-es évek táján feltűnnek Magyarországon. Morvaországból menekülnek ide, és Nyitra, Trencsén, Tolna és Pozsony vármegyék területén telepedtek le. A tiltások ellenére néhány főnemes is menedéket nyújtott nekik (Nádasdy, Zrínyi, Batthány). Tiszta életű, dolgos iparosok voltak. A legtöbbet viszont Bethlen Gábornak köszönhették, aki már az első hadjárata után behívta őket, és Alvincen, Nagyváradon, Szamosújváron adott nekik helyet. Első csoportjuk 1621-ben érkezett, ekkor alig voltak 200-an. 1622-ben kiváltságlevelet kaptak, és ennek következtében egy év múlva számuk már 1100-ra gyarapodott. A kiváltságlevél szabad vallásgyakorlatot és adómentességet biztosított nekik. Bethlen Gábornak elvárása csupán annyi volt, hogy a fejedelmi udvarnak féláron adják el áruikat. 1625-ben újabb okirattal erősítette meg kiváltságjogaikat, mert a szász kézművesek versenytársakat láttak bennük, és visszaszorításukra törekedtek. A magyarországi anabaptisták Mária Terézia idejében hagyták el vallásukat és katolizáltak.

Bethlen és az izraeliták

Az izraeliták IV. Bélától kaptak szabadságlevelet 1251-ben, mivel a tatárjárás után részt vettek az országész gazdasági újjáépítésében. Bethlen Gábor ugyanilyen szellemben viszonyult hozzájuk: a kereskedelem felvirágoztatását várta tőlük. Kiváltságlevelük szertartásuk szerinti szabad vallásgyakorlatot biztosított számukra. Egyébként Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György is zsidó orvosokat tartott. Bethlen nemcsak életterületet biztosította, hanem még olyan kedvezményekben is részesítette őket, amelyekre Nyugat-Európában gondolni sem lehetett a felvilágosodásig. A fejedelem – annak ellenére, hogy a feléjük hajló szombatosságot országgyűlési törvények tiltották, s ezenfelül az ellenük fellobbant nyugati közhangulattal is számolnia kellett – 1623. június 18-án kiváltságlevelet adott számukra: engedélyezte letelepedésüket, a szabad kereskedést és a vallásuk gyakorlását, és a szokásos megjelölés viselésétől is mentesítette őket. Ezt a kiváltságlevelet az 1627. évi gyulafehérvári országgyűlés is megerősítette.

Bethlen Gábor nem taktikai fogásként alkalmazta a vallási türelmet. Ő maradandót kívánt építeni, ehhez pedig türelemre, törvényességre és szabadságra volt szükség vallási téren is. Sáfárságra kapott hatalmával a lelkek

békéjét, alattvalóinak biztonságát szolgálta, mint aki – a szász Kraus János szavaival – valóban a haza atyja volt.

Mi Bethlen Gábor lelki hagyatéka? Az élő reménységgel, felelős hivatástudattal munkált egység, nemzeti, nemzetközi és vallási békesség – összegezte Barcza József.

Felhasznált irodalom

- Angyal Dávid: *Bethlen Gábor életrajza*. Magyar Könyvtár. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), Budapest [1899].
- Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. A Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1980, 2. kiadás 1987.
- Bartók György: Bethlen Gábor szelleme. In: *Protestáns Szemle* 1929, 657–663.
- Benda Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: *Erdélyi Múzeum* 56 (1994/3–4), 1–4.
- Bíró Sándor – Bucsei Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*. Budapest 1949.
- Bíró Vencel: *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus*. Az Erdélyi Katolikus Akadémia felolvasásai. Cluj-Kolozsvár 1929.
- Bíró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. In: *Erdélyi Múzeum* 1914/3, 181–194.
- Endes Miklós: *Erdély három nemzete és vallása autonómiájának története*. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest 1935.
- Gindely Antal – Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara. 1580–1629*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest 1890.
- Herczeg Erzsébet: *Bethlen Gábor uralkodásának belső története*. Nap Ny., Budapest 1915.
- László Dezső: *Bethlen Gábor keresztyén élete*. Cluj-Kolozsvár 1929.
- Makkai Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája. In: *Erdélyi Múzeum* 1914/1, 1–20.; 1914/2, 65–91.; 1914/3, 145–167. Ld. még: uő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Kolozsvár 1914. (Különlenyomat az *Erdélyi Múzeumból*.)
- Makkai Ernő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Kisebbségkutási könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest 2013.
- Makkai Sándor: *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár 1929. (Második kiadása: Athenaeum ny., Budapest 1929.)
- Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969.
- Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. kötet, 1605–1690. Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, Budapest 1904.

- Révész Imre: Bethlen Gábor a kálvinista fejedelem. In: *Protestáns Szemle* 1914, 339–358.
- Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. Debrecen 1929.
- Rugonfalvi Kiss István: Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest 1923.
- S. Szabó József: *Emlékezés Bethlen Gábor fejedelemről*. Városi Ny., Debrecen 1930.
- Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. II kötet. Ecclesia Könyvkiadó, Budapest 1987, 2. kiadás: 1988.
- Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1929.
- Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor*. Stampfel, Pozsony–Budapest 1885.
- Wittmann Tibor: *Bethlen Gábor*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1952.
- Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.
- Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. 1–2. kötet. Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest 1880–1891.
- Zsilinszky Mihály: *A magyarthoni protestáns egyház története. A művelt közönség számára*. Athenaeum Irodalmi és Ny. Rt., Budapest 1907.